

การศึกษาระบบไพร่จากหลักฐานสมัยอยุธยาตอนปลาย

The study of the *Prai* system using Evidence from the late Ayutthaya Period

วรารัณ นัพัทธ์สุขกิจ*

Warangkana Niphatukkij

บทคัดย่อ

บทความนี้ต้องการศึกษาระบบไพร่ในสมัยอยุธยาจากหลักฐานร่วมสมัย ทั้งนี้ เพราะเท่าที่ผ่านมามักนำคำอธิบายเรื่องระบบไพร่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมาอธิบายระบบไพร่ในสมัยอยุธยาตอนปลายด้วย โดยมักจะมองข้ามหลักฐานสมัยอยุธยา นอกจากนี้ ผู้ศึกษาส่วนใหญ่ยังมักใช้มุมมองทางการเมืองการปกครอง ทำให้ภาพของโครงสร้างสังคมสมัยอยุธยาเป็นภาพนิ่งไม่เคลื่อนไหว เพราะติดกับที่ว่าระบบไพร่เป็นระบบที่ตายตัว ดังนั้น บทความนี้จึงมุ่งศึกษาระบบไพร่ในสมัยอยุธยาจากหลักฐานสมัยอยุธยาเอง จากการศึกษาพบว่า ระบบไพร่ในสมัยอยุธยาไม่ใช่ระบบที่ตายตัว และจากความยืดหยุ่นของระบบนี้เองที่ทำให้เกิดชนกลุ่มใหม่ขึ้นในสังคมอยุธยาจนกระทั่งต้องสร้างกลไกทางกฎหมายขึ้นมารองรับ

คำสำคัญ : ระบบไพร่ หลักฐาน อยุธยาตอนปลาย

* ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ประจำภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร

Abstract

This article attempts to study the *Prai* system from sources in late Ayutthaya period. Previous studies in the past used to explain the *Prai* system of the late Ayutthaya period with a system that was later improved in *Rattanakosin* period, and often over looked the evidence during the late Ayutthaya period. Moreover, most of researchers studied the *Prai* system from a political point of view, which showed the social structure in Ayutthaya as motionless since it was believed that the *Prai* system was fixed. Therefore, this article intends to study Ayutthaya's *Prai* system based on contemporary evidence. The study shows that the *Prai* system of Ayutthaya was flexible, and, for this reason, new groups of people were formed and the legal process was organized to support their existence.

Keywords : *Prai* system, evidence, late Ayutthaya period

ระบบไพร่เกิดขึ้นเมื่อใดไม่ทราบแน่ชัด แต่คงจะผ่านการปรับปรุงและเปลี่ยนแปลงเป็นระยะๆ เพื่อให้พระมหากษัตริย์ทรงควบคุมคนในสังคมของพระองค์ได้โดยง่าย เชื่อได้ว่าระบบดังกล่าวนี้ถูกปรับปรุงจนกระทั่งใช้ได้ดีทั้งในยามสงบและยามสงครามจึงคงอยู่มายาวนานจนกระทั่งเลิกระบบไพร่เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๘ ปีเดียวกับการเลิกทาสในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สาเหตุที่เลิกระบบไพร่ก็เพราะเมื่อถึงเวลานั้น ระบบที่สร้างขึ้นมาอาจตอบสนองของความเปลี่ยนแปลงทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมได้อีกต่อไป การเมืองและเศรษฐกิจที่เปลี่ยนแปลงไปจากทั้งการเปลี่ยนแปลงภายในระบบไพร่เองและจากการเข้ามาของอิทธิพลตะวันตกทำให้พระมหากษัตริย์ไม่อาจทรงควบคุมไพร่ได้เช่นเคยหรือกล่าวได้ว่าระบบไพร่ไม่อาจตอบสนองความต้องการของผู้ปกครองสูงสุดได้อีกต่อไป ขั้วร้ายอาจจะเป็นภัยเสียด้วย

ข้อที่น่าสังเกตเมื่อนำระบบไฟร์มาใช้อธิบายสังคมในสมัยอยุธยาก็คือจะมีลักษณะเดียวกับระบบที่เรารู้จักในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นจริงหรือไม่ การศึกษาเรื่องระบบไฟร์ในสมัยอยุธยาเท่าที่ผ่านมามักสันนิษฐานว่ามีรูปแบบเดียวกับสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น และดูเหมือนว่าการศึกษาเรื่องระบบไฟร์สมัยอยุธยาจะได้คำตอบที่แน่นอนแล้วด้วยการนำรูปแบบของระบบไฟร์สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมาใช้

งานสำคัญที่ศึกษาเรื่องระบบไฟร์และได้รับการยอมรับกันโดยทั่วไปมีอยู่หลายเล่ม อาทิ งานเรื่อง *"The Organization of Thai Society in the Early Bangkok Period, 1782-1873"* ของ ดร. ม.ร.ว.คึกฤทธิ์พนธ์ ที่แปลเป็นภาษาไทยในชื่อ *"สังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๔๑๖"* (ม.ร.ว.คึกฤทธิ์พนธ์ ๒๕๒๑) งานอีกเล่มหนึ่งที่อธิบายระบบไฟร์และเอาไว้ก่อนงานเรื่องนี้ก็คืองานของศาสตราจารย์จรูญ สุพานิช เรื่อง *"ฐานันดรไฟร์"* ตีพิมพ์ครั้งแรกในวารสารชุมนุมจุฬา ฉบับเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๕๐๒ (จรูญ สุพานิช ๒๕๔๒ : ๘๗) งานทั้งสองฉบับให้ภาพของไฟร์ไปในทิศทางเดียวกัน น่าสังเกตว่างานที่ได้รับการยอมรับนี้อธิบายสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นหลัก แต่เมื่อย้อนกลับไปพิจารณาหลักฐานในสมัยอยุธยาจะพบว่าหลักฐานที่กล่าวถึงระบบไฟร์เอาไว้แตกต่างจากที่งานศึกษาระบบไฟร์สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมักอธิบายกัน โดยเฉพาะในคำอธิบายเรื่องชนิดของไฟร์หลวง ไฟร์สม

ดังนั้น บทความนี้จึงต้องการศึกษาระบบไฟร์ในสมัยอยุธยาตอนปลายตามที่หลักฐานบ่งบอกเพื่อชี้ให้เห็นความเปลี่ยนแปลงของระบบไฟร์และชี้ให้เห็นความแตกต่างจากที่มีผู้ศึกษาไว้ก่อนแล้ว หลักฐานที่นำมาใช้ในที่นี้คือหลักฐานชั้นต้นของชาวต่างประเทศที่เข้ามาอยู่ในกรุงศรีอยุธยาในช่วงเวลาดังกล่าว รวมทั้งหลักฐานจากกฎหมายตราสามดวงสมัยอยุธยา นอกจากนั้น ยังต้องการศึกษาเพื่อให้เห็นว่าระบบไฟร์มิได้หยุดนิ่ง แต่มีความเคลื่อนไหวสอดคล้องกับบริบททางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมอยู่ตลอดเวลา

คำอธิบายเรื่องไฟร์จากนักวิชาการต่างยุคสมัย

ความพยายามอธิบายเรื่องระบบไฟร์นั้นเกิดขึ้นมาตั้งแต่อดีตจนกระทั่งปัจจุบัน แต่คำอธิบายที่เคยใช้กันในอดีตมักมองผ่านมุมมองด้านการเมืองการปกครองเป็นหลัก ซึ่งทำให้ได้ภาพของระบบไฟร์ที่ตายตัวเน้นไปที่เรื่องของ *"ศักดิ์นา"* จนกระทั่งทำให้

การรับรู้ความหมายของศักดิ์นาแปรเปลี่ยนไปจากเดิม ศักดินาที่หมายถึง นาแห่งศักดิ์ ซึ่งเป็นนามธรรม ไม่สามารถนับได้ กลายเป็น “อำนาจในการปกครองที่นา” จนถึงกับเชื่อว่าการพระราชทานที่ดินเพื่อใช้ทำนาให้แก่เจ้านายและขุนนาง และสร้างความเชื่อด้วยการต่อท้ายจำนวนของศักดิ์นาด้วยคำว่า “ไร่” เพื่อให้เห็นเป็นรูปธรรมว่าพระมหากษัตริย์พระราชทานที่ดินให้เป็นจำนวนเท่าใด การศึกษาโดยแนวทางดังกล่าวทำให้รับรู้ความหมายโดยนัยของศักดิ์นาว่าเป็นความเหลื่อมล้ำต่ำสูงของชนชั้น จนถึงปัจจุบัน ความหมายของระบบไพร่ในแนวโน้มยังคงอยู่และถูกนำไปเชื่อมโยงกับกำลังคนและที่นา และมักสรุปว่าเป็นระบบที่สร้างขึ้นเพื่อควบคุมแรงงานเพื่อใช้ในการรบและการทำนา ทั้งๆ ที่ความจริงระบบไพร่เป็นระบบที่กำหนดความสัมพันธ์ของคนในสังคม ทำให้เกิดความเป็นระเบียบในสังคมผ่านความสัมพันธ์ของกลุ่มคนภายใต้ระบบควบคุมคนในสังคมเดียวกัน ความมากหรือน้อยของศักดิ์นาความจริงแล้วชี้ให้เห็นหน้าที่ซึ่งเกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ของกลุ่มคนในสังคมที่ทำให้ขึ้นและสถานะแตกต่างกันไปและยังเกี่ยวข้อง กับความสัมพันธ์ของกลุ่มคนในสังคม

การพิจารณาระบบมูลนาย-ไพร่ว่าเป็นระบบที่กำหนดความสัมพันธ์ของกลุ่มคนในสังคม โดยพิจารณาผ่านกิจกรรมที่คนทั้ง ๒ ชั้น กระทำต่อกันและกระทำภายในชั้นของตนเองจะทำให้เห็นภาพที่แตกต่างออกไป และทำให้เห็นการเปลี่ยนสถานภาพของกลุ่มคนภายใต้ระบบ ทั้งการเปลี่ยนโดยนัยทางการเมืองและเปลี่ยนโดยอาศัยความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจ ซึ่งทำให้ได้เลื่อน “ชั้น” ทางสังคม ในขณะที่เดียวกันก็อาจจะไม่ต้องเลื่อน “ชั้น” แต่ได้รับเกียรติ ความเคารพ และการยอมรับจากสังคมและทางการเมือง มาจากความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจของตน

(วรางคณา นิพัทธ์สุขกิจ ๒๕๔๘ : ๒๗๕)

ผลก็คือทำให้เกิดกลุ่มในสังคมหลายกลุ่มตามสถานภาพและหน้าที่และเกิดการ

* พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒ อธิบายความหมายของคำว่าศักดิ์นาไว้ว่า ศักดินา น. (โบ) อำนาจปกครองที่นา คิดเป็นจำนวนไร่ต่างกันตามศักดิ์ของแต่ละคน เช่น พระโอรสธิดา เจ้ากรมโหรหน้า มีศักดิ์นา ๓,๐๐๐ ไร่ ยากจก วรรณพิภพ ๒๕๔๖ : ๑๐๙๔ (ปาก) คำประชดเรียกชนชั้นสูงหรือผู้ดีมีเงินว่าพวกศักดิ์นา (ราชบัณฑิตยสถาน ๒๕๔๖ : ๑๐๙๔)

อุปถัมภ์กลุ่มคนแบบต่างตอบแทนกันอย่างเป็นทางการและไม่เป็นทางการ

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเป็นนักวิชาการรุ่นแรกๆ ที่ศึกษาเรื่องระบบไพร่ แต่ผู้ที่นำไปใช้ในสมัยหลังกลับทำให้งานของพระองค์กลายเป็นข้อเท็จจริงที่ไม่ต้องมีการพิสูจน์อีกต่อไป พระองค์ทรงอธิบายไว้ในพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา ยืนยันว่าระบบไพร่เกิดขึ้นในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ทรงอธิบายการตั้งทำเนียบศักดินา และทรงเสนอว่าทำเนียบศักดินาที่ตั้งขึ้นในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถนั้นมีไว้เพื่อ “กำหนดว่าผู้มียศชั้นใดควรมีนาเท่าใด” (กรมศิลปากร ๒๕๓๔ : ๒๒๔) และทรงอธิบายเพิ่มเติมว่า ในเวลานั้นคนทำราชการไม่ได้รับเบี้ยหวัดเงินเดือน ที่ดินคือที่นาเป็นสมบัติที่มีราคาว่าสิ่งอื่น ดังนั้น ผู้แสวงหาทรัพย์ก็ยอมแสวงหาที่ดิน ดังนั้น เพื่อแบ่งที่ดินตามยศศักดิ์ พระมหากษัตริย์จึงได้บัญญัติกำหนดศักดินาไว้เพื่อแบ่งที่ดินให้ตามลำดับยศถาบรรดาศักดิ์ จะมีเกินอนุญาตไม่ได้ และศักดินายังเป็นเครื่องกำหนดสำหรับใช้ในการอื่นอีก เช่น เป็นหลักในการปรับไหม หรือในการบางอย่าง เช่น การแต่งงานว่าความ (กรมศิลปากร ๒๕๓๔ : ๒๒๔) อย่างไรก็ตาม การศึกษาจากพระไอยการกรมศักดิ์ช่วยบอกให้ทราบว่าศักดินาไม่ได้เกี่ยวข้องกับ “ที่ดิน” หรือ “ที่นา” แต่อย่างใด แต่เป็นเครื่องมือเพื่อให้แต่ละคนรู้ “หน้าที่” และ “สถานภาพ” ของตนในสังคม และยังใช้เพื่อปรับหรือลงโทษผู้กระทำความผิดตามศักดินาได้อีกด้วย

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเชื่อมโยงระบบไพร่กับการเกณฑ์ไพร่ไปเป็นทหาร เห็นได้จากพระราชนิพนธ์คำอธิบายเกี่ยวกับการเกณฑ์ทหาร ปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระราชหัตถเลขาว่าวิธีเกณฑ์เลกหรือการเกณฑ์ทหารแบบเดิมคงเกิดขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ โดยกำหนดพลเมืองเป็น ๒ พวก คือ ไทยพวกหนึ่ง ไม่ใช่ไทยอีกพวกหนึ่ง พลเมืองซึ่งไม่ใช่ไทยโดยมากมักเป็นทาส เช่น ขอม ข่า มอญ ลาว หรือเป็นเชลย และยังมีพวกชาวต่างประเทศ เช่น จีน แขก ฝรั่ง ที่เข้ามาค้าขาย พวกที่ไม่ใช่ไทยไม่ต้องเป็นทหาร ส่วนวิธีเกณฑ์ก็คือชายทุกคนที่ไม่พิการต้องเป็นทหารตลอดเวลาที่มีกำลังจะเป็นได้ เรียกว่า “เวลาฉกรรจ์” กำหนดเวลาที่เรียกเกณฑ์เมื่ออายุ ๑๔ ปี เรียกว่า “เวลาสมสัก” ในระหว่างอายุ ๑๔ จนถึง ๒๐ ปีให้สังกัดอยู่ในหมู่สม ให้มูลนายฝึกหัด เมื่ออายุ ๒๐ ปี ต้องเข้าเป็นทหาร เรียกว่า ไพร่หลวงไปจนปลดชรา (กรมศิลปากร ๒๕๓๔ : ๒๔๑-๒๔๒) นอกจากนี้ ทรงอธิบายเรื่องเดียวกันนี้เอาไว้อีกในหนังสือตำนานการเกณฑ์ทหารที่ทรงอธิบายเพิ่มเติมไว้ว่าไพร่หลวงที่มี

ลูกชายเข้ารับราชการ ๓ คนก่อนพ่ออายุ ๖๐ ปี พ่อจะได้ปลดประจำการ (ประชุมพงศาวดารเล่ม ๑๔ (ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๒๒-๒๕) ๒๕๐๗ : ๙๘) และในงานเล่มนี้ยังทรงอธิบายคำว่า “ส่วย” ซึ่งใช้กันมาจนถึงทุกวันนี้ว่า

เกิดแต่รัฐบาลให้ไพร่พลอันอยู่ห่างไกล แต่อยู่ในที่เกิดสิ่งของซึ่งต้องการใช้ในราชการ ยกตัวอย่างเช่น ดินประสิ่ว อันต้องการใช้ทำดินปืน เป็นต้น จึงยอมให้ไพร่พลซึ่งตั้งภูมิลำเนาอยู่ตามหมู่เขาหาดินประสิ่วมาส่งเป็นส่วยแทนตัวมารับราชการได้

(ประชุมพงศาวดารเล่ม ๑๔

(ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๒๒-๒๕) ๒๕๐๗ : ๑๓๕)

ข้อความข้างต้นหมายความว่า ไพร่ส่วย คือไพร่ที่อยู่ไกลจากเมืองหลวงและมีหน้าที่หาส่วยหรือสิ่งของที่ราชการต้องการมาให้ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเน้นไปที่ดินปืน แต่ความจริงแล้วสิ่งที่กำหนดให้ไพร่ส่วยหามาส่งมีมากกว่านั้น และส่วนใหญ่ก็คือสินค้าออกของกรุงศรีอยุธยา

อย่างไรก็ดี พระองค์ยังทรงผลิตคำอธิบายเดิมในการบรรยายเรื่อง “ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ” (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ๒๕๑๙) ซึ่งยังมักถูกอ้างถึงอย่างแพร่หลายมาจนกระทั่งทุกวันนี้

คำอธิบายเรื่องระบบไพร่ของพระองค์กลายเป็นข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์ที่ไม่ต้องการพิสูจน์ นักวิชาการในสมัยหลังจากนั้นมักนำคำอธิบายของพระองค์ไปใช้อธิบายระบบสังคมสมัยอยุธยาโดยมิได้สืบค้นว่าทรงนำคำอธิบายมาจากที่ใด งานของควอริช เวลส์ ผู้แต่งหนังสือเรื่อง *Ancient Siamese Government and Administration* (ควอริช เวลส์ ๒๕๑๙) เป็นตัวอย่างอันดีของการนำคำอธิบายของพระองค์มาใช้ เพราะเวลส์อธิบายศักดิ์นาในแนวเดียวกับสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ และนำคำอธิบายเรื่องไพร่หลวง ไพร่สม และไพร่ส่วยของพระองค์มาใช้ด้วย หลังจากนั้น จิตร ภูมิศักดิ์ ได้นำคำอธิบายของพระองค์มาอ้างถึงอีกครั้งในงานสำคัญเรื่อง “โฉมหน้าศักดินาไทยในปัจจุบัน” (จิตร ภูมิศักดิ์ ๒๕๔๑) พิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๐ คำอธิบายของจิตรยังช่วยเน้นย้ำให้ระบบไพร่เกี่ยวข้องกับที่ดินโดยนำไปเชื่อมโยงกับคำว่าศักดินา จนกระทั่งเกิดเป็นคำที่ให้ความหมายประชดประชันขนชั้นสูงว่าเป็นพวกศักดินา

อย่างไรก็ดี ควรให้ความยุติธรรมต่อสมเด็จพระนารายณ์ พระยาดำรงราชานุภาพด้วย เพราะว่าการค้นคว้าของพระองค์ก็เช่นเดียวกับงานค้นคว้าอื่นๆ งานที่เกิดขึ้นมาก่อน อาจจะถูกโต้แย้งได้เมื่อมีหลักฐานอื่นมาชี้ให้เห็นได้ชัดเจนกว่าหรือเมื่อมีผู้ศึกษาโดยใช้มุมมองอื่น เรื่องที่ทรงค้นคว้าเอาไว้วันที่จริงอาจจะทรงตั้งขึ้นมาเพื่อเป็นข้อสมมติฐาน หรือเป็นแนวคิดที่ทรงตั้งขึ้นในขณะนั้นเพื่อทรงสร้างให้ชาวไทยรับรู้เรื่องเมืองไทยเป็นแบบเดียวกันเพื่อสร้างความรักและสามัคคีให้แก่คนในสมัยนั้นซึ่งกำลังเผชิญปัญหาจากภายนอกอยู่ก็เป็นได้ (สายชล สัตยานุรักษ์ ๒๕๔๖ ข : ๘๕-๑๓๒) ต้องไม่ลืมว่าสมเด็จพระนารายณ์ พระยาดำรงราชานุภาพทรงเป็นนักประวัติศาสตร์แท้ๆ ที่พร้อมจะถูกโต้แย้งเสมอ แต่ผู้ที่ในงานของพระองค์มาเข้ามากกว่าที่ไม่วิพากษ์และวิเคราะห์หลักฐานให้ดีเสียก่อน

การอธิบายคำว่าไพร่หลวง ไพร่สม ไพร่ส่วยตามข้อเสนอของสมเด็จพระนารายณ์ พระยาดำรงราชานุภาพคงใช้กันต่อมาจนกระทั่งเกิดนักวิชาการที่พยายามเสนอการศึกษาเรื่องระบบไพร่ในแนวทางใหม่ เริ่มจากเรื่อง “ฐานันดรไพร่” ของศาสตราจารย์ขจร สุขพานิช ที่อธิบายว่า ไพร่หลวง หมายถึง ไพร่สังกัดวังหลวง ส่วนไพร่สมก็คือไพร่สังกัดจวนของข้าราชการผู้ใหญ่เจ้านาย (ขจร สุขพานิช ๒๕๔๒ : ๓๗) ซึ่งคำอธิบายนี้เองที่เริ่มทำให้ความรับรู้เกี่ยวกับไพร่ในสังคมไทยแตกต่างไปจากเดิม

งานสำคัญอีกเล่มหนึ่งที่กล่าวถึงระบบไพร่ไว้อย่างละเอียดก็คืองานของ ดร. ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์ เรื่อง “The Organization of Thai Society in the Early Bangkok Period, 1782-1873” งานเล่มนี้กล่าวในทิศทางเดียวกับงานของศาสตราจารย์ขจร สุขพานิช แต่ศึกษาอย่างละเอียดกว่า โดยกล่าวว่าระบบไพร่เกิดขึ้นมาจากการควบคุมไพร่พลเพื่อให้เกิดการจัดระเบียบทางการเมืองและสังคมอันเอื้ออำนวยต่อการรวบรวมไพร่พลได้อย่างรวดเร็ว เพื่อประโยชน์ของการสงครามเป็นสำคัญ จึงจัดการปกครองเป็นกลุ่มย่อยๆ แต่ละกลุ่มมีหัวหน้าของตนเพื่อความสะดวกในการเกณฑ์ไพร่พลไปทำสงคราม ทุกๆ คนในแต่ละกลุ่มจึงถูกบังคับให้ไปลงทะเบียนกับหัวหน้าผู้ซึ่งมีความรับผิดชอบในการเกณฑ์ผู้คนยามเกิดสงคราม (ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์ ๒๕๒๑ : ๔๕) การบังคับให้คนไปลงทะเบียนไว้กับหัวหน้านั้นเกิดขึ้นมาตั้งแต่ พ.ศ. ๑๘๙๙ หัวหน้ากลุ่ม เรียกว่า มูลนาย (มาตรา ๑๐ กฎหมายลักษณะรับฟ้อง (กรมศิลปากร ๒๕๒๑ : ๑๙๔ ; ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์ ๒๕๒๑ : ๔๖ ; ขจร สุขพานิช ๒๕๔๒ : ๓๗) บุคคลที่ไม่ได้ไปลงทะเบียนกับนายจะต้องถูกจับกุมและถูกลงโทษ (ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์ ๒๕๒๑ : ๔๖) ไม่ได้รับการคุ้มครองจาก

พระมหากษัตริย์และถือว่าเป็นผู้ขัดขืนกฎหมาย ผู้ที่ไม่ไปลงทะเบียนจะกลายเป็นเหยื่อของผู้หวังผลประโยชน์ ไม่ได้รับการคุ้มครองทรัพย์สินหากถูกโจรกรรม จะพึงพาเจ้าหน้าที่คนใดไม่ได้ หากถูกจับได้ว่าไม่มีทะเบียนก็จะถูกลงโทษและถูกเกณฑ์แรงงานไปทำงานหลวง ผู้ที่ไม่ได้จดทะเบียนไว้กับมูลนาย จึงขาดสื่อกลางคือมูลนายในการขอความช่วยเหลือจากหลวง เพราะไพร่ไม่สามารถขอความช่วยเหลือจากหลวงได้โดยไม่ผ่านมูลนาย (ม.ร.ว.อดิน รพีพัฒน์ ๒๕๒๑ : ๔๗)

ม.ร.ว. อดิน รพีพัฒน์ ศึกษาว่าไพร่แบ่งออกได้เป็น ๒ ชนิด คือ ไพร่หลวงและไพร่สม (ม.ร.ว. อดิน รพีพัฒน์ ๒๕๒๑ : ๖๕) ไพร่หลวงเป็นไพร่ของพระมหากษัตริย์และต้องถูกเกณฑ์แรงงานไปใช้เป็นเวลาปีละ ๖ เดือน ภายหลังในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นลดลงเหลือ ๓ เดือน สาเหตุเนื่องมาจากความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและการอพยพเข้ามาของแรงงานรับจ้างชาวจีนจำนวนมาก พระมหากษัตริย์ทรงแจกจ่ายไพร่หลวงให้อยู่ใต้การปกครองดูแลของขุนนางกรมต่างๆ ขุนนางเหล่านี้จึงมีฐานะเป็นนาย เชื่อได้ว่ามูลนายที่ดูแลไพร่หลวงบางคนให้ประโยชน์จากไพร่มาเสียจนไพร่ได้รับความเดือดร้อน เพราะนอกจากจะถูกเกณฑ์แรงงานมารับใช้หลวงแล้วยังต้องไปรับใช้มูลนายด้วย ผลจากการถูกเอารัดเอาเปรียบจากมูลนายบวกกับภาระที่ต้องเข้าเดือนปีละ ๖ เดือน ทำให้ไพร่หลวงหนีออกไปอยู่ตามป่า หนีไปบวช หนีไปเป็นไพร่สม หรือขายตัวลงเป็นทาส และนำมาสู่การออกกฎหมายห้ามมิให้มูลนายเอาเปรียบไพร่หลวง “มาตราหนึ่ง ขุนมนายอนาพยาบาล ท่านตั้งให้รักษามูลไพร่หลวง อย่าให้ไพร่หลวงขาดให้กรุณาแก่ไพร่หลวงจงหนัก อย่าให้ไพร่หลวงท่านได้ความเดือดร้อน...” (กรมศิลปากร ๒๕๒๑ : ๕๑๔)

หลักฐานบ่งชี้การสูญเสียไพร่หลวงโดยวิธีการต่าง ๆ ว่าคงเริ่มเกิดมากขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง เมื่อพิจารณาจากบริบททางเศรษฐกิจทำให้เชื่อได้ว่าการค้าที่ขยายตัวมากขึ้นก่อนหน้านี้อาจจะทำให้ไพร่หลวงต้องการหลบออกไปจากระบบเพื่อจะได้มีโอกาสทางเศรษฐกิจ หรือมีฉะนั้นมูลนายที่บังคับบัญชาไพร่ก็ต้องการกำลังคนมากขึ้นเพื่อมาทำประโยชน์ด้านเศรษฐกิจให้แก่ตนเอง

ม.ร.ว. อดินสรุปว่าไพร่หลวงมีหน้าที่ก่อสร้างวัดวาอาราม ป้อม เจดีย์ เขื่อน ทำนบ ฯลฯ ตามแต่ต้นสังกัดกำหนด ยังมีหน้าที่เฝ้าพระราชวัง เมือง หัวเมืองต่างๆ ดูแลงานหลวงต่างๆ ไพร่หลวงจะไม่ได้รับค่าจ้างหรืออาหารการกินใดๆ ระหว่างการรับราชการ

พระมหากษัตริย์ทรงพยายามเพิ่มจำนวนไพร่หลวงซึ่งเป็นไพร่ของพระองค์ให้มากขึ้นโดยใช้วิธีการที่หลากหลาย เช่น ประกาศให้ผู้ที่ไม่ได้ขึ้นทะเบียนไว้กับนายเป็นไพร่หลวงทั้งหมด (ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์ ๒๕๒๑ : ๖๕) และต่อมาเมื่อต้องการไพร่หลวงจำนวนมากขึ้นจึงประกาศว่าเมื่อเจ้านายของไพร่สมเสียชีวิตลงให้ไพร่สมทั้งหมดของเจ้านายนั้นกลายเป็นไพร่หลวง

ส่วนไพร่สม จากการศึกษาของ ม.ร.ว. อคิน หมายถึง ไพร่ที่ขึ้นอยู่กับมูลนายของตนและไม่ต้องถูกเกณฑ์แรงงานไปใช้ มีหน้าที่รับใช้เจ้านายของตน ไพร่สมถือเป็นมรดกตกทอดสู่ลูกหลานของมูลนายได้ (ม.ร.ว.อคิน รพีพัฒน์ ๒๕๒๑ : ๖๖) ผู้ที่มีไพร่สมก็คือเจ้านายและขุนนาง เจ้านายที่มีไพร่สมในปกครองมากที่สุดคือพระมหาอุปราช ซึ่งอาจจะเป็นพระปิตุลา พระอนุชา หรือพระโอรสของพระเจ้าแผ่นดิน^๒ พระมหากษัตริย์อาจพระราชทานไพร่สมให้เจ้านายและขุนนาง หรือได้มาโดยทางอื่น การตั้งเจ้านายให้ทรงกรมในช่วงปลายสมัยอยุธยาจึงเท่ากับเป็นการเพิ่มจำนวนไพร่สมให้เจ้านาย (ม.ร.ว.อคิน รพีพัฒน์ ๒๕๒๑ : ๖๗-๖๘)

ข้อดีของการเป็นไพร่สมมีด้วยกันหลายประการและชีวิตของไพร่สมก็ดีกว่าไพร่หลวงมาก ไพร่สมไม่ต้องถูกเกณฑ์แรงงานปีละ ๖ เดือน มีหน้าที่เพียงรับใช้นายของตน หากไพร่สมเข้ามารับใช้ในวังของเจ้านาย มูลนายเป็นผู้เลี้ยงดู อีกทั้งไม่มีกฎหมายไพร่สมเปลี่ยนนาย แม้ว่าในทางปฏิบัติไพร่สมจะต้องได้รับความยินยอมจากนายของตนก่อนก็ตาม

หน้าที่ของไพร่สมเกี่ยวข้องกับกิจกรรมในวังของเจ้านาย (ม.ร.ว.อคิน รพีพัฒน์ ๒๕๒๑ : ๗๑) ถ้าอยู่ใกล้วังหรืออยู่ในวังของเจ้านายจะมีหน้าที่ดูแลรักษาวังหรือรับใช้

^๒ การปล่อยให้เจ้านายมีไพร่สมเป็นจำนวนมากย่อมกระทบกระเทือนต่อความมั่นคงของราชบัลลังก์ ดังนั้น พระมหากษัตริย์จึงพยายามลดจำนวนไพร่สมมาเพิ่มเป็นไพร่หลวง เช่นเมื่อเจ้านายเสียชีวิตลงก็อาจจะยึดไพร่สมเข้ามาเป็นไพร่หลวง แต่การมีไพร่หลวงมากก็ทำให้นายมีกำลังมาก เพราะพระมหากษัตริย์ต้องพระราชทานไพร่หลวงไปอยู่กับขุนนาง พฤติการณ์เช่นนี้ย่อมเป็นภัยต่อพระมหากษัตริย์ จะเห็นได้ว่าพระมหากษัตริย์ทรงพยายามควบคุมไพร่ให้อยู่ในมือของพระองค์มากกว่าเจ้านายและขุนนาง แต่ในที่สุดแล้ว การที่ขุนนางตำแหน่งสูงสามารถรวบรวมไพร่ได้เป็นจำนวนมากและได้เข้าร่วมในกิจกรรมการค้าจนสามารถสั่งสมความมั่งคั่ง อำนาจ จนกระทั่งท้าทายอำนาจของพระมหากษัตริย์ได้ก็เกิดขึ้นหลายครั้งในประวัติศาสตร์อยุธยา

เจ้านายเยี่ยงคนรับใช้ โดยได้รับอาหารการกินจากโรงครัวของเจ้านาย นอกจากนั้น มีหน้าที่ซ่อมแซม ต่อเติม ดัดแปลงวังหรือบริเวณวัง เดินสาสน์ในงานของเจ้านาย ก่อสร้างวัดของเจ้านาย นำส่วยมาถวายเจ้านายหรือขุนนางที่ตนอยู่ได้ปกครอง เป็นทหาร ในยามศึกภายใต้การบังคับบัญชาของเจ้านายตนโดยตรง

ไพร่ส่วยนั้น ม.ร.ว. อคิน ศึกษาว่าเกิดขึ้นในช่วงอยุธยาตอนปลาย เป็นไพร่ที่อาศัยอยู่ในบริเวณที่มีทรัพยากรที่หลวงต้องการ โดยเฉพาะอย่างยิ่งดีบุกและดินปืน ไพร่ประเภทนี้แทนที่จะถูกเกณฑ์แรงงานไปใช้ กลับให้หาสินแร่ดังกล่าวเป็นจำนวนที่แน่นอน ส่งให้หลวงทุกปีแทน โดยลักษณะการเกณฑ์ไพร่พลแล้ว ไพร่ประเภทนี้อาจเป็นไพร่หลวงหรือไพร่สมก็ได้ ไพร่ส่วยจึงเป็นไพร่ของพระมหากษัตริย์หรือของบุคคลอื่นก็ได้ (ม.ร.ว. อคิน วิทยพัฒน์ ๒๕๒๑ : ๗๕)

ผู้นำคำอธิบายเรื่องระบบไพร่ของ ม.ร.ว. อคินไปใช้ต้องไม่ลืมว่างานค้นคว้านี้เป็นงานที่กล่าวถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นหลัก ไม่ใช่สมัยอยุธยา แม้ในตอนต้นของหนังสือจะกล่าวว่ารวบรวมระบบไพร่สมัยอยุธยาไว้บ้างก็ตาม เหตุที่กล่าวเช่นนั้นเพราะเท่าที่ผ่านมา งานที่ศึกษาเกี่ยวกับระบบไพร่ส่วนใหญ่ก็ล้วนนำคำอธิบายของ ม.ร.ว. อคินไปใช้อธิบายระบบไพร่ในสมัยอยุธยาทั้งสิ้น ทั้งๆ ที่หลักฐานที่เกี่ยวข้องกับระบบไพร่โดยตรงในสมัยอยุธยาไม่ได้แน่ชัดเช่นนั้น

นักวิชาการอีกท่านหนึ่งที่กล่าวถึงระบบไพร่ก็คือ ศาสตราจารย์ ดร. นิธิ เอียวศรีวงศ์ ที่วิเคราะห์สังคม-เศรษฐกิจของอยุธยาตอนต้นไว้ในหนังสือเรื่อง “ศรีรามเทพนคร รวมความเรียงว่าด้วยประวัติศาสตร์อยุธยาตอนต้น” (นิธิ เอียวศรีวงศ์, บรรณาธิการ ๒๕๒๗ : ๕๑-๘๐) นิธิอธิบายว่าระบบไพร่เป็นระบบที่แบ่งคนออกเป็นสองชนชั้นคือ มุลนายและไพร่ ตั้งแต่เริ่มแรกจะเป็นเช่นไรนั้นไม่แน่ชัด เพราะหลักฐานที่ใช้อธิบายระบบมักเป็นหลักฐานในสมัยหลัง นิธิด้านการกล่าวถึงกำเนิดระบบไพร่ของสมเด็จพระนารายณ์มหาราช และขจร สุขพานิชที่นำระบบไพร่ไปผูกกับการทหารเพื่อป้องกันตนเอง จนทำให้เกิดการรวบรวมจัดหมวดหมู่ผู้คนเป็นกองทัพเพื่อแย่งชิงที่ทำกินของผู้อื่นและเป็นแรงผลักดันให้มีการจัดระบบไพร่สืบมาจนสมัยหลัง นิธิชี้ให้เห็นว่าระบบไพร่ที่ปรากฏในชั้นหลังนั้นสะท้อนการผสมกลมกลืนเพื่อนำคนต่างวัฒนธรรมเข้ามาในระบบมากกว่าที่จะกีดกันคนต่างวัฒนธรรมว่าเป็นเชลยที่อยู่นอกระบบ นิธิสรุปว่าระบบไพร่ที่พบหลักฐานในสมัยหลังเป็นเพียงการสร้างวิธีการที่รัฐจะเข้าควบคุมแรงงานของประชาชนเพื่อ

ถือประโยชน์จากแรงงานนั้น แล้วจัดสรรแบ่งปันแรงงานในหมู่ผู้ที่มีอำนาจทางการเมือง หรือชนชั้นปกครองในอัตราที่จะพียงโครงสร้างอำนาจเอาไว้ อาจเป็นไปได้ว่าจุดเริ่มต้นของระบบไพร่มาจากการจัดตั้งชุมชนเล็กๆ โดยอาศัยระบบเครือญาติ วิทยุฒิ และความสัมพันธ์ของตระกูลที่บุกเบิกหมู่บ้าน เพื่อมุ่งหมายให้การดำรงอยู่ของชนชั้นดำเนินต่อไปได้ ต่อมาเมื่อรัฐบาลกลางเข้ามาควบคุมแรงงานของประชาชนจึงเกิดการจัดหมวดหมู่ประชาชนที่เรียกว่าไพร่ให้สังกัดมูลนายซึ่งต้องรับผิดชอบไพร่แทนพระมหากษัตริย์อีกทอดหนึ่ง (นิธิ เอียวศรีวงศ์, บรรณานุกรม ๒๕๒๗ : ๕๔)

อย่างไรก็ดี เมื่อศึกษาเรื่องราวระบบไพร่ในสมัยอยุธยาตอนปลายแล้วจะพบว่าการกิจกรรมทางการเมืองที่เกิดขึ้นในช่วงเวลาตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมเป็นต้นไป ทำให้ความมั่งคั่งและอำนาจที่เคยอยู่กับสถาบันพระมหากษัตริย์ได้ลั่นออกไปสู่ขุนนางระดับสูงจนทำให้เกิดปรากฏการณ์ที่ขุนนางล้มพระมหากษัตริย์และขึ้นครองราชย์ได้เอง

นิธิยืนยันว่าการแบ่งชนชั้นของคนออกเป็นสองพวกคือมูลนายและไพร่มีขึ้นตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนต้นแล้ว ชนชั้นมูลนายคือคนที่ไม่ต้องถูกเกณฑ์เป็นไพร่ ไม่ใช่ทาส ภิกษุหรือข้าพระ เป็นกลุ่มคนซึ่งมีอภิสิทธิ์ต่างๆ เนือคนธรรมดา อยู่ภายใต้ประมุขสูงสุดคือพระมหากษัตริย์อย่างจริงจังหรือบางทีก็อยู่โดยพิธีกรรมเท่านั้น สิทธิของมูลนายแตกต่างจากไพร่มากด้วยเส้นแบ่งที่เรียกว่า “ชนชั้น” โดยอาศัยศักดินา ๔๐๐ ขึ้นไปเป็นเกณฑ์ สถานะมูลนายได้มาจากหน้าที่หรือสิทธิในการควบคุมแรงงานจำนวนหนึ่ง โดยนัยนี้จึงอธิบายได้ว่า ความหมายของศักดินาเน้นที่ระบบควบคุมกำลังคนมากกว่ากรรมสิทธิ์การครอบครองที่นา

นิธิยอมรับว่าแม้ไม่มีหลักฐานห้ามไพร่เป็นข้าราชการและไพร่มีสิทธิ์ขึ้นมาเป็นมูลนาย โดยเฉพาะเมื่อได้แสดงฝีมือหรือทำความชอบในการสงคราม แต่ก็เป็นไปได้ยากและยอมรับว่าในทางปฏิบัติแล้วการเคลื่อนฐานะทางสังคมหยุดนิ่งอยู่กับที่ (นิธิ เอียวศรีวงศ์, บรรณานุกรม ๒๕๒๗ : ๖๒) การแต่งงานเพื่อเลื่อนฐานะเกิดขึ้นได้ในทางทฤษฎี แต่ในทางปฏิบัติชนชั้นมูลนายมักแต่งงานอยู่ในชนชั้นของตนในเรื่องการรับราชการก็เช่นเดียวกัน ผู้ที่มีบรรพบุรุษเป็นขุนนางมักดำรงความเป็นขุนนางอยู่จนชั่วลูกชั่วหลาน แม้ตำแหน่งและยศถาบรรดาศักดิ์จะไม่เป็นมรดกตกทอดกันก็ตาม

พวกที่ไม่ใช่มูลนายมีสองพวกคือไพร่และทาส ไพร่คือประชากรส่วนใหญ่ของประเทศ นอกจากการทำงานรับใช้มูลนายตามพันธะของตนแล้วไพร่ไม่มีเหตุจะต้อง

สัมพันธ์กับมูลนายอื่นนอกจากมูลนายที่บังคับบัญชาตนโดยตรง หากไพร่อยู่ในหมู่บ้าน ก็สัมพันธ์กับหัวหน้าหมู่บ้าน

ทาสคือกลุ่มคนที่ไม่ใช่มูลนายแต่ได้อยู่ใกล้ชิดมูลนาย ทาสมาจากการซื้อขาย เป็นส่วนมาก ส่วนทาสเชลยนั้นมีน้อยหรืออาจไม่มีจริงเลย (นิธิ เอียวศรีวงศ์, บรรณานิการ ๒๕๒๗ : ๗๓-๗๔) เพราะเมื่อมาถึงกรุงศรีอยุธยาก็มีสิทธิเสรีในการดำเนินกิจกรรมทางการค้าของตนเอง

นิธิกล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างมูลนายกับไพร่นั้นนอกจากเรื่องการเกณฑ์แรงงานแล้วยังมีเรื่องการค้าเข้ามาเกี่ยวข้องด้วย ปริมาณการค้าจำนวนมากแสดงให้เห็น การใช้กลุ่มคนจำนวนมากในการจัดหาสินค้า นิธิยังกล่าวถึงกลุ่มชาวต่างชาติโดยเฉพาะชาวจีนที่เข้าร่วมมือทำการค้ากับมูลนาย เพราะทำให้ได้สินค้าที่ต้องการได้สะดวก ทั้งยังสามารถอาศัยชายงานและช่วยเหลือประโยชน์ของมูลนายในการกระจายสินค้าของตนและรวบรวมสินค้าที่ตนต้องการได้อีกด้วย (นิธิ เอียวศรีวงศ์, บรรณานิการ ๒๕๒๗ : ๖๓-๖๕)

จะเห็นได้ว่าคำอธิบายเกี่ยวกับระบบไพร่ที่เกิดขึ้นมายาวนานนั้น ส่วนใหญ่วางอยู่บนกรอบทางการเมืองการปกครองเป็นหลัก แม้งานของนิธิ เอียวศรีวงศ์ที่ยอมรับว่าบริบททางเศรษฐกิจสังคมมีส่วนในการกำหนดความสัมพันธ์ระหว่างมูลนาย-ไพร่ก็ยังจัดระบบดังกล่าวภายใต้การปกครอง เมื่อเป็นเช่นนี้จึงทำให้มองไม่เห็นความเคลื่อนไหวในสังคมซึ่งเกิดขึ้นภายใต้ระบบไพร่ ดูเหมือนว่าหน้าที่ คักดินา และสถานะทางสังคมของคนแต่ละชนชั้นในสังคมอยุธยาเป็นสิ่งตายตัว เคลื่อนไหวได้น้อยมากจนเกือบไม่มีเลย การกำหนดความสัมพันธ์ในระบบไว้กับการเกณฑ์แรงงานและการเกณฑ์คนไปรบยังทำให้เกิดกรอบที่ว่าไพร่จะเปลี่ยนสถานะได้จากการแสดงฝีมือทางการรบเท่านั้น ซึ่งเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นได้ยากมาก

ระบบไพร่ในหลักฐานสมัยอยุธยา

หลักฐานในสมัยอยุธยามีได้กล่าวไว้ชัดเจนเกี่ยวกับระบบไพร่หรือแม้แต่ชนิดของไพร่ดังเช่นที่นักวิชาการสมัยหลังศึกษาไว้ หลักฐานที่บันทึกเรื่องราวเกี่ยวกับไพร่พบได้จากเอกสารภาษาต่างประเทศ ซึ่งผู้บันทึกเข้ามายังกรุงศรีอยุธยาในราวรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททองและสมเด็จพระนารายณ์ ผู้บันทึกอาศัยการสอบถามเรื่องราวเกี่ยวกับไพร่และมูลนายจากผู้ที่อยู่ในกรุงศรีอยุธยาและอาศัยการสังเกตและจดบันทึก

นอกจากนั้น ยังมีหลักฐานที่เกี่ยวกับไพร่ในกฎหมายที่ออกในสมัยอยุธยา โดยเฉพาะพระไอยการพรมศักดิ์ ซึ่งช่วยให้มองเห็นสถานะของไพร่ในสมัยนั้นได้ชัดเจนขึ้น แต่หลักฐานสมัยอยุธยาไม่ได้แบ่งอย่างชัดเจนถึงประเภทของไพร่ดังเช่นที่นักวิชาการในสมัยหลังศึกษาเอาไว้

พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับวันวลิต เป็นหลักฐานเอกสารต่างชาติที่กล่าวถึงไพร่เอาไว้อย่างชัดเจน วัน วลิต หรือฟาน ฟลิตผู้เข้ามาอยู่ในกรุงศรีอยุธยาในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททองกล่าวว่า เกิดการสำรวจจำนวนไพร่พลทั้งคนที่เกิดในกรุงศรีอยุธยาและพวกเชื้อสายต่างชาติในรัชกาลสมเด็จพระเอกาทศรถ (กรมศิลปากร ๒๕๔๖ : ๒๓๑) การสำรวจนี้ส่งผลให้ทุกคนต้องอยู่ภายใต้มุลนายของตน ระบบการควบคุมกำลังคนที่เกิดขึ้นส่งผลให้พระมหากษัตริย์ทรงมีกำลังคนไว้ใช้ในการสงคราม การเกษตร การโยธา และการค้า ไม่อาจปฏิเสธได้ว่าการควบคุมหัวเมืองได้ใกล้ชิดยิ่งขึ้นทำให้ได้ผลประโยชน์ในรูปของส่วยเพิ่มขึ้นและเมื่อต้องการสินค้าบางชนิดเพิ่มเติมก็สามารถเกณฑ์คนออกไปหาสินค้าของป่ามาได้สะดวก

ฟาน ฟลิตอธิบายถึงกลุ่มคนที่เขาเรียกว่า “ข้าทาส” ซึ่งหมายถึงไพร่หรือประชาชนทั่วไปในกรุงศรีอยุธยาว่าแบ่งออกได้เป็น ๓ ประเภท ประเภทแรกคือพวกข้าทาสซึ่งมีหน้าที่ดูแลหรือรับใช้ส่วนตัว ติดตามเจ้านายของตนไปในขบวนทุกวัน คนพวกนี้จะได้รับข้าวเปลือกทุกเดือนๆ ละ ๕๐ ปอนด์ เงิน ๒ สลึง ซึ่งเป็นเงินเหรียญของไทย และจะได้เสื้อใหม่ปีละ ๑ ตัว ส่วนเครื่องยังชีพนั้นต้องหาเอาเอง พวกที่สองต้องจ่ายเงินให้นายของตนเป็นรายเดือนในอัตรา ๖, ๘, ๑๐ ถึง ๑๒ สลึง ตามแต่ความขยันหมั่นเพียร ความแข็งแรงของตน และความละโมภโลภมากหรือเอื้ออารีของนาย คนเหล่านี้ต้องซื้อของจำเป็นทุกสิ่งเอง ส่วนพวกสุดท้าย ใน ๑ ปี ต้องทำงานให้ตนเอง ๖ เดือน ส่วนเวลาที่เหลือ พวกเขาต้องนำผลประโยชน์ไปให้แก่เจ้านายของเขา (กรมศิลปากร ๒๕๔๖ : ๑๐๒)

หากใช้เกณฑ์ตามที่นักวิชาการสมัยหลังศึกษาเอาไว้เป็นไปได้อหรือไม่ว่า “ข้าทาส” หรือไพร่ตามที่ฟาน ฟลิตกล่าวถึงประเภทแรกคือ ไพร่สม ส่วนไพร่ประเภทที่สองอาจจะเป็นไพร่หลวงหรือไพร่สม ซึ่งจ่ายเงินให้นายแทนการถูกเกณฑ์แรงงาน ส่วนประเภทสุดท้ายคือไพร่หลวงที่ถูกเกณฑ์แรงงานปีละ ๖ เดือน

อย่างไรก็ดี ไม่มีหลักฐานว่าการแบ่งประเภทไพร่เช่นนี้ตายตัวหรือไม่ โดยเฉพาะไพร่สองประเภทหลัง เมื่อไพร่มีช่องทางเปลี่ยนแปลงสถานะของตนเองได้โดยวิธีการจ่าย

เงินแทนตัว แต่ในยามที่ไม่มีเงินไพร่จะขอกลับมาทำงานให้มูลนายได้หรือไม่

ฟาน ฟลิตยังเล่าถึงไพร่ในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททองว่า สามัญชนทุกคนที่ไม่เป็นทาสจะต้องสังกัดมูลนาย (quarter-master) ซึ่งต้องควบคุมคนกว่า ๑,๐๐๐, ๕๐๐, ๔๐๐, ๓๐๐, ๒๐๐ หรือ ๑๐๐ คน การแบ่งไพร่ออกเป็นนี้เพื่อความสะดวกของพระเจ้าแผ่นดิน เมื่อพระองค์ทรงต้องการคนก็จะให้นายไปจัดหาคนตามจำนวนที่ต้องการมาให้ และด้วยวิธีนี้เองที่มูลนายสามารถหาช่องทางรับสินบนได้ โดยเกณฑ์เฉพาะคนที่ยากจนที่สุดหรือคนที่ไม่มีทางเลือก ส่วนคนที่มีทางเลือกก็คือคนที่ให้สินบนได้ (กรมศิลปากร ๒๕๔๖ : ๑๐๓)

ส่วนเดอ ลา ลูแบร์ ผู้เข้ามาในกรุงศรีอยุธยาสมัยสมเด็จพระนารายณ์กล่าวถึงการแบ่งกลุ่มคนในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ไว้ว่ามีการแบ่งพลเมืองออกเป็น ๒ ฝ่ายคือฝ่ายทหารและฝ่ายพลเรือน ขึ้นกับสมุหนะรียกและสมุหนายกตามลำดับ ซึ่งการแบ่งนี้ไม่ตายตัว ไม่ได้แบ่งตามหน้าที่เพราะเมื่อถึงเวลาออกรบทั้งสองฝ่ายต้องออกรบด้วยกัน และพลเมืองยังถูกแบ่งออกเป็นฝ่ายซ้ายและฝ่ายขวา (La Loubère 1986 : 78) เพื่อให้ทราบได้ง่ายว่าเป็นไพร่ฝ่ายทหารหรือพลเรือนของกรมกองใดและสังกัดฝ่ายซ้ายหรือขวา ไพร่ทุกคนจะต้องขึ้นทะเบียนตามกฎหมาย เพื่อป้องกันสังกัดของไพร่

เดอ ลา ลูแบร์กล่าวถึงความแตกต่างระหว่าง “ทาสของพระเจ้าแผ่นดิน” (King of Siam’s slaves) กับ “ไพร่ใต้บังคับของพระเจ้าแผ่นดิน” (his other subjects) โดยอธิบายว่า ทาสของพระเจ้าแผ่นดินเป็นกลุ่มคนที่พระเจ้าแผ่นดินทรงซบเลี้ยงให้เป็นคนของพระองค์ ส่วนไพร่ใต้บังคับของพระเจ้าแผ่นดินต้องถูกเกณฑ์มาเข้าเดือนหรือมารับใช้ราชสำนักปีละ ๖ เดือน (La Loubère 1986 : 78) หากเขาเข้าใจถูกต้องไพร่ส่วนใหญ่น่าจะเป็น “ไพร่ใต้บังคับของพระเจ้าแผ่นดิน” หรือไพร่ที่ไม่ได้อยู่ในพระราชวัง คนเหล่านี้จะต้องมีเป็นจำนวนมาก ส่วน “ทาสของพระเจ้าแผ่นดิน” คงจะเป็นบรรดาผู้รับใช้ที่อยู่ในพระราชวังที่มีจำนวนน้อย

ช่วงเวลาที่เดอ ลา ลูแบร์ เข้ามาอยู่ในกรุงศรีอยุธยาเป็นช่วงเวลาที่ราชสำนักมุ่งทำกิจกรรมการค้าและเป็นช่วงเวลาที่สมเด็จพระนารายณ์ทรงมีปัญหาการเมืองภายใน ดังนั้น จึงเห็นคนกลุ่มใหญ่ที่เป็นไพร่ใต้บังคับของพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งหมายถึงความพยายามควบคุมคนกลุ่มใหญ่ของพระมหากษัตริย์

การจัดระเบียบกำลังคนหรือระบบไพร่จึงไม่ได้มุ่งหมายเพื่อการรบแต่เพียง

อย่างเดียว หน้าที่อื่นๆ ของไพร่ในยามที่ไม่มีสงครามจึงเป็นสิ่งสำคัญและน่าเชื่อว่าอาจจะสำคัญมากกว่าหรือเท่ากับการรบ เพราะไพร่ต้องปฏิบัติเป็นประจำเพื่อรับใช้บ้านเมือง การแบ่งไพร่ออกตามสังกัดทหารหรือพลเรือนนั้นไม่ได้มีผลต่อการหาเลี้ยงชีวิตประจำวันของไพร่ สังกัดจะมีความสำคัญก็ต่อเมื่อมีการเกณฑ์แรงงานเท่านั้น ในสมัยอยุธยา การสละหมายหมู่เพื่อบอกสังกัดของไพร่ทำแต่เฉพาะไพร่หลวงสังกัดกรมรักษาพระองค์และกรมล้อมพระราชวัง สังกัดของไพร่จึงยังไม่ใช่ข้อกำหนดตายตัวที่ไพร่ต้องปฏิบัติอย่างหลีกเลี่ยงได้ยากดังที่เกิดขึ้นในสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ เมื่อเป็นเช่นนั้น ไพร่จึงมีอิสระพอสมควรในการดำเนินชีวิตของตนเอง ดังที่พาน ฟิลิปป์บันทึกเอาไว้ ไพร่ที่มีเงินจ่ายให้นายและไพร่ที่มีนายเลี้ยงดูจะมีโอกาสในการดำเนินชีวิตของตนเองมากกว่าไพร่ที่ไม่มีเงินและไพร่ที่ต้องทำงานให้นาย

ชาวต่างประเทศอีกคนหนึ่งที่เข้ามาในสมัยสมเด็จพระนารายณ์และอาศัยอยู่เป็นเวลาหลายปีคือ นิโกลาส แชรว์เวลส์ ได้กล่าวถึงราษฎรในราชอาณาจักรเอาไว้เช่นเดียวกันว่าแบ่งเป็น ๓ ชั้น ชั้นที่ ๑ ได้แก่บุคคลที่เข้ารับราชการในพระองค์ ทรงใช้เป็นทหารรักษาพระองค์หรือพลช้าง และรับใช้ในพระองค์ทุกประเภทตามแต่จะมีพระราชบัญชา ชั้นที่ ๒ คือ พวกที่ถูกเกณฑ์มาทำงานโยธา มีชนดิน เผาอิฐ ตัดต้นไม้ในป่าและทำงานในเมือง เป็นต้น ส่วนชั้นที่ ๓ นั้นเข้าทำงานรับใช้ประจำตัวขุนนาง เพราะแต่ละตำแหน่งหน้าที่ราชการได้กำหนดจำนวนบุคคลผู้รับใช้ไว้ด้วยแล้ว ขุนนางบางคนมีผู้รับใช้ได้ ๓๐ คน บางคนมีได้ถึง ๕๐ คน แล้วแต่ตำแหน่งหน้าที่ ตามปกติราษฎรทุกคนจะต้องทำงานให้หลวงปีละ ๖ เดือน แต่ไม่ได้เกณฑ์ตัวมาใช้พร้อมๆ กันหมดในคราวเดียว (Gervaise 1998 : 98-99) จากบันทึกของแชร์ว์เวลส์ บอกให้ทราบว่าการกลุ่มไพร่ในสมัยนี้มีทั้งทหารที่เป็นกำลังรบ แรงงานเพื่อการผลิต และคนอีกกลุ่มหนึ่งที่คอยติดตามมูลนาย

แชร์ว์เวลส์เล่าว่าไพร่หลวงในพระองค์ทำงานหนึ่งเดือนพักหนึ่งเดือน แต่ไพร่ของขุนนางต้องทำงานรวดเดียวตลอดหกเดือนโดยผลัดเปลี่ยนกัน เช่น ขุนนางคนหนึ่งมีบ่าว ๓๐ คน ใ้ให้ ๑๕ คนแรกทำงานครึ่งปีแล้วหยุดพัก แล้วให้อีก ๑๕ คนมาทำงานต่อไป อีกครึ่งปี ราษฎรทุกคนต้องไปขึ้นทะเบียนเมื่ออายุครบ ๑๖ ปี และแจกจ่ายไปเป็นบุคคลทั้ง ๓ ชั้นนั้น

ข้อมูลจากแชร์ว์เวลส์บอกให้ทราบว่าไพร่ทั้งหมดเป็นของพระมหากษัตริย์ พระองค์พระราชทานไพร่ให้แก่ขุนนาง แชร์ว์เวลส์ยังกล่าวถึงการควบคุมการทำงานของไพร่ว่า

ทำได้โดยอาศัยนายตรวจซึ่งเรียกว่า “นาย” มักจะเลือกจากบุคคลที่ดูดี ลงโทษผู้เจื้อยขาอย่างรุนแรง แต่ก็มี “นาย” บางคนที่ยอมรับสินบนเพื่อไพร่จะได้ไม่ต้องทำงานเหมือนกัน หากไพร่คนใดไม่ต้องการมาทำงานก็ทำได้โดยจ่ายเงินค่ารายหัวปีละ ๑๕ บาท หรือไม่ก็ไปเป็นทาสหรือบวชเป็นภิกษุเสีย (Gervaise 1998 : 99)

ส่วนในกฎหมายตราสามดวง แม้จะมีการกล่าวถึงไพร่หลวงและไพร่สมเอาไว้บ้าง แต่ก็ไม่ได้แยกประเภทว่าไพร่สมเป็นไพร่ส่วนตัวของเจ้านายและขุนนาง ตามกฎหมายระบุชัดเจนไพร่หลวงและไพร่สมต้องทำราชการให้หลวงก่อนเป็นอันดับแรก ข้อความต่อไปนี้น่าจะสะท้อนให้เห็นสถานการณ์ที่เก่าสุดของการเกณฑ์แรงงาน ที่พระมหากษัตริย์ทรงควบคุมไพร่ไว้ได้ และอำนาจของพระมหากษัตริย์ยังไม่ถูกท้าทายโดยขุนนาง

๒๕ มาตราหนึ่ง มุขมนตรีเจ้าราชนิญขุนหมื่นหัวพันจ่า เสมียรอนาพยาบาล มีสมกำลังแลไพร่หลวงอยู่ในเมืองนอกเมืองแห่งใด ท่านมิให้เอามาใช้สอยในเรือนตนเลย ถ้าขุนนายต้องกะเกณฑ์ในราชการก็ให้ไพร่หลวงไพร่สมทำราชการซึ่งกะเกณฑ์นั้นเสียให้แล้วก่อน ถ้าขุนมนายมีท่านกำลังในเรือนนั้นน้อย และจะกระทำการบ้าน เรือนของตน ก็ให้ว่าวานไพร่สมไพร่หลวงไว้กระทำแต่ ณ วันหนึ่งสองวันสามวัน อย่าให้กักขังไว้ใช้ตราครุฑ ทำให้ได้ความเดือดร้อนยากแค้นเหมือนหนึ่งผู้คนในเรือนตน...

(กรมศิลปากร ๒๕๒๑ : ๔๘๔)

กฎหมายอีกมาตราหนึ่งกล่าวถึงราชการของไพร่หลวงและไพร่สมแต่ให้ภาพว่าทั้งไพร่หลวงและไพร่สมล้วนต้องทำราชการให้พระมหากษัตริย์ก่อนเช่นเดียวกัน

๓๑ มาตราหนึ่ง เสนาบดีมุขมนตรีมีขุนนายอนาพยาบาลทุกกระทรวงการกะเกณฑ์ไพร่หลวงสมกำลังไปทำราชการพระเจ้าอยู่หัวให้ได้จงสะดวก ถ้าแลขุนมนายอนาพยาบาลผู้ใดทำโลเลแก่ราชการ มิได้ตักเตือนไพร่หลวงไพร่สม ให้กระทำการแลและให้เนิ่นช้าป่วยการไพร่หลวงกิดี ไพร่สมกิดี แลเรียกเอาเงินแลปล่อยไพร่หลวงไป ปล่อยไพร่สมไป ให้เสียราชการพระเจ้าอยู่หัวกิดี แลเรียกเอาเงินแก่ไพร่ให้ล้าเหลื่อผิดขนบทำเนียบให้ไพร่ได้ความยากแค้นกิดี ท่านว่าขุนนายอนาพยาบาลนั้นเลมิดพระราชาอาญา ท่านให้ลงโทษ ๖ สถาน...

(กรมศิลปากร ๒๕๒๑ : ๔๘๘)

ดังนั้น จากหลักฐานที่ปรากฏอาจสรุปได้ว่าพระมหากษัตริย์ทรงควบคุมไพร่ไม่ว่าจะเป็นไพร่หลวงหรือไพร่สมไว้เป็นของพระองค์ได้ในช่วงแรก แต่ต่อมาเมื่อกิจกรรมทางการเมืองและเศรษฐกิจเพิ่มมากขึ้น เจ้านายและขุนนางได้เข้าร่วมในกิจกรรมทางการเมืองทำให้การควบคุมไพร่เป็นไปได้โดยลำบากมากขึ้น เพราะมูลนายมักต้องการไพร่เพื่อให้ทำกิจกรรมทางเศรษฐกิจให้แก่ตนเองด้วย ซึ่งกระทบต่อกิจกรรมที่ราชสำนักต้องการให้ไพร่ทำ

ไพร่ส่วยและความยืดหยุ่นของระบบ

ความน่าสนใจของระบบไพร่ในสมัยอยุธยาอยู่ที่การเกิดขึ้นของไพร่ส่วย ซึ่งสะท้อนว่าได้เกิดความยืดหยุ่นขึ้นกับระบบไพร่สมัยอยุธยา สิ่งที่เกิดขึ้นนี้สอดคล้องกับบริบททางเศรษฐกิจ คำว่า “ส่วย” หมายถึงของที่เก็บไปถวายเป็นของหลวง (เบรตเลย์ ๒๕๑๔ : ๗๔๔) นิโกลาส แชรแวสกล่าวถึงส่วยไว้ว่ามีสองชนิดคือ “ส่วยเฉพาะตัวบุคคล และส่วยแท่ง” (Gervaise 1998 : 100) ส่วยเฉพาะตัวบุคคลก็คือการจ่ายเงินแทนการเข้าเดือน ส่วนส่วยแท่ง คือ สิ่งของที่คนบางกลุ่มต้องจ่ายให้แก่ราชสำนักแทนแรงงาน อาจสรุปได้ว่าเป็นภาษีชนิดหนึ่ง และยังได้ส่วยจากสินค้าที่ซื้อขายกันในตลาด เช่น ภาษีผลไม้ ภาษีไหม ภาษีเกลือ ภาษีเงิน เป็นต้น (Gervaise 1998 : 100) แชรแวสบอกว่ามีแต่ข้าวเท่านั้นที่ไม่เสียภาษี คงหมายถึงข้าวสารหรือข้าวเปลือกที่ซื้อขายกันตามท้องตลาด นอกจากนั้น เตาที่พบหลักฐาน ส่วยยังหมายถึงสิ่งของที่หัวเมืองส่งมาถวายพระมหากษัตริย์ที่เมืองหลวง มีหลายชนิด เช่น ส่วยเกลือ ส่วยข้าว ส่วยเงิน ส่วยดีบุก ส่วยพริกไทย ส่วยมาศ ส่วยแร่ เป็นสิ่งที่พระมหากษัตริย์กำหนดให้ราษฎรที่อยู่ห่างไกลหาส่วยคือสิ่งที่พระมหากษัตริย์ต้องการเข้ามาส่ง

คำว่าไพร่ส่วยพบในกฎหมายพระราชกำหนดเก่ามาตรา ๔๘ ที่ว่า “ไพร่ท้องหมู่เข้าเดือนนอกเดือนทำราชการทุกวันนี้ ได้ความยากกว่าไพร่ส่วยทั้งปวงเปนหลายเท่า” (กรมศิลปากร ๒๕๒๑ : ๖๗๙) การออกกฎหมายนี้พระมหากษัตริย์คือสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศทรงกล่าวถึงความไม่เท่าเทียมระหว่างไพร่ท้องหมู่กับไพร่ส่วยในกรณีที่ต้องการเสียเงินแทนการเข้าเดือนและการส่งส่วย ซึ่งสะท้อนว่าการส่งส่วยก็คือการเข้าเดือนชนิดหนึ่งเหมือนกัน แต่ราชสำนักได้สิ่งของแทนแรงงาน

ตามที่กฎหมายระบุ ส่วยที่รัฐกำหนดให้เสียเงินแทนได้คือ ส่วยตึก ส่วยตะพูน ส่วยเงิน ส่วยฝาง (กรมศิลปากร ๒๕๒๑ : ๖๔๐) ซึ่งเสียในอัตราสูงกว่าส่วยเบ็ดเตล็ดอื่นๆ ต่อมาในสมัยอยุธยาตอนปลายส่วยน้ำรัก น้ำมันยาง น้ำมันปลา น้ำผึ้ง น้ำตาล น้ำอ้อย ชัน สีนํ้ารักต่างๆ ปลานํ้าจืด น้ำเค็ม มีกำหนดให้เสียเงินแทนได้ในอัตราปีละ ๔ บาท (คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ๒๕๑๕ : ๒๖๐) ส่วยประเภทเหล่านี้คงเป็นส่วยที่รัฐกำหนดให้ราษฎรหามาส่งเป็นประจำ การกำหนดจำนวนเงินที่ไม่สูงมากนักสะท้อนว่าราชสำนักต้องการได้เงิน เพื่อนำไปใช้จ่ายในการทำกิจกรรมทางการค้าหรือกิจกรรมอื่นๆ

นอกจากส่วยที่กรุงศรีอยุธยาคำหนดให้หัวเมืองส่งมาแล้ว ยังมีส่วยอีกประเภทหนึ่งซึ่งราชสำนักต้องการเป็นพิเศษจนกระทั่งต้องตั้งยุกรับตรอกออกไปควบคุม ส่วยประเภทนี้อาจเรียกเกณฑ์นอกเหนือจากการส่งส่วยปกติของหัวเมือง สะท้อนให้เห็นความสำคัญของส่วยว่าเป็นสินค้าหายาก ราคาแพง และขายดี ที่สำคัญคือจัดอยู่ในบัญชีสินค้าผูกขาด อาทิ ไม้กฤษณา นอแรด งาช้าง ไม้จันทน์ และไม้หอมอื่นๆ “มาตรานึ่ง ทานใช้ให้เปนนายกองยุกรับตรไปดูไม้กฤษณานฤมาตงาช้างจันทแลไม้หอม...” (คูพระไอยการอาชญาหลวง กรมศิลปากร ๒๕๒๑ : ๕๑๖)

การอนุญาตให้ส่งส่วยเข้ามาแทนการเกณฑ์แรงงานสะท้อนว่ากรุงศรีอยุธยาต้องการส่วยเป็นจำนวนมาก การที่ส่วยกับสินค้าออกเป็นชนิดเดียวกันและส่วยก็เป็นของที่มีอยู่ตามหัวเมืองจึงต้องอาศัยคนจำนวนมากหามาส่งให้ จึงเป็นความจริงดังที่สมเด็จพระนารายณ์ดาราชาณุภาพทรงศึกษาไว้ว่าไพร่ส่วยคือไพร่พลที่อยู่ห่างไกลแต่อยู่ในที่ซึ่งมีสิ่งของที่ราชการต้องการจึงอนุญาตให้ส่งเป็นส่วยแทนตัวมารับราชการได้ [ประชุมพงศาวดารเล่ม ๑๔ (ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๒๒-๒๕) ๒๕๐๗ : ๑๓๕] ไพร่ส่วยมีจำนวนมากและอยู่ห่างไกลจากส่วนกลาง อำนาจที่เข้าไปได้ก็คืออำนาจส่วนท้องถิ่น ซึ่งหมายถึงอำนาจของเจ้าเมืองและคนของเจ้าเมือง การเรียกเก็บส่วยคือภาพสะท้อนอำนาจของส่วนกลางที่ควบคุมหัวเมืองและเจ้าเมืองเอาไว้ได้ เป็นวิธีการใช้อำนาจไปตามลำดับชั้นจากพระมหากษัตริย์เจ้าเมืองและจากเจ้าเมืองสู่ราษฎร ตามลำดับชั้นของระบบไพร่ ซึ่งเชื่อว่าหากยังส่งส่วยก็ยังจงรักภักดี

เมื่อย้อนกลับไปดูหลักฐานของฟาน ฟลิตอีกครั้งหนึ่ง จะพบว่าเขากล่าวถึงกลุ่ม

ข้าพาสที่ต้องจ่ายเงินให้มูลนายในอัตราต่างๆ ส่วนเดอ ลา ลูแบร์ แชรร์แวล รวมทั้งกฎหมายตราสามดวงล้วนกล่าวถึงการจ่ายเงินแทนการเข้าเดือนและการส่งส่วย แสดงให้เห็นว่าระบบเศรษฐกิจในช่วงเวลานี้ส่งผลให้ไพร่มีโอกาสเข้าร่วมกิจกรรมการค้าและสะสมเงินทองเป็นของตนเองได้ เป็นไปได้มากกว่าคนกลุ่มนี้คือไพร่ส่วยรวมถึงคนเชื้อสายต่างชาติที่เข้ามาอยู่ในกรุงศรีอยุธยาและได้มีโอกาสประกอบกิจกรรมทางการค้าจึงสามารถจ่ายเงินแทนการถูกเกณฑ์แรงงานได้ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือคนกลุ่มนี้มีโอกาสดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจซึ่งได้รับผลตอบแทนเป็นเงินตรา โอกาสในการสะสมความมั่งคั่งนี้จึงกลายเป็นแรงจูงใจมากกว่าการเข้าเดือนไปรับใช้หลวง

จะเห็นได้ว่า การอธิบายชนิดของไพร่โดยกำหนดกรอบว่าจะต้องแยกชนิดเป็นไพร่หลวง ไพร่สม และไพร่ส่วย แม้จะได้ข้อสรุปที่อาจจะชัดเจนแต่ไม่ครอบคลุมสิ่งที่เกิดขึ้นในอดีตทั้งหมด อีกทั้งการอธิบายโดยมุ่งอยู่ที่ไพร่ ๓ ประเภท ทำให้มองไม่เห็นคนกลุ่มอื่น โดยเฉพาะคนต่างชาติที่อพยพเข้ามาทำกิจกรรมเกี่ยวกับการค้าอยู่ในราชอาณาจักร นอกจากนี้ การอธิบายอยู่ในกรอบยังทำให้ไม่เห็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจของคนทั้งสองกลุ่มอย่างชัดเจน ทั้งๆ ที่ภายใต้ระบบเศรษฐกิจ ไพร่ส่วยคือพลังขับเคลื่อนสำคัญที่ทำให้การค้าดำเนินไปได้ ส่วนชาวต่างชาติหลายคนได้เข้ารับใช้ราชสำนักกลายเป็นขุนนางชำนาญการฝ่ายเศรษฐกิจ-การค้า บางคนได้เป็นขุนนางท้องถิ่นและมูลนายที่ช่วยทำการค้าให้แก่กรุงศรีอยุธยา อาทิ ยามาตะ นางามะสะ คอนสแตนต์ดิน ฟอลคอน เป็นต้น

ระบบไพร่ที่ยืดหยุ่น (ได้)

จากการศึกษากล่าวได้ว่า การศึกษาระบบไพร่ที่กำหนดกรอบไว้อย่างตายตัวทำให้มองไม่เห็นความเคลื่อนไหวของกลุ่มคน ดูเหมือนว่าระบบไพร่เป็นระบบที่หยุดนิ่ง ทั้งๆ ที่ความจริงภายในระบบนี้มีความเคลื่อนไหวต่างๆ มากมาย แต่เพราะทุกอย่างถูกจำกัดอยู่ภายใต้คำว่าไพร่หลวง ไพร่สม ไพร่ส่วย และความเป็นผู้ปกครอง-ผู้อยู่ใต้การปกครอง ซึ่งคนกลุ่มหลังแทบจะไม่มีช่องทางในการเลื่อนสถานะ อย่างไรก็ดี หลักฐานสมัยอยุธยาที่กล่าวถึงความเคลื่อนไหวของกลุ่มคนในระบบไพร่ได้ปรากฏร่องรอยอยู่ในพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน พระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง และพระไอยการ

พรมศักดิ์ นอกจากนี้ สินค้าที่วางขายอยู่ในตลาดทั้งในและนอกกำแพงกรุงศรีอยุธยา ล้วนเป็นเครื่องยืนยันถึงการที่ต้องอาศัยผู้คนจำนวนมากในกระบวนการผลิตสินค้า เพื่อตอบสนองความต้องการของตลาด คนเหล่านั้นมีทั้งที่เป็นช่างฝีมือ ผู้ชำนาญการ เฉพาะด้าน ไปจนถึงพ่อค้าแม่ขาย นายหน้า คนกลาง กุ๊ลิขนของ ฯลฯ

พระไอยการทั้งสามแสดงให้เห็นการแบ่งกลุ่มคนโดยอาศัยศักดินา ซึ่งใช้เพื่อกำหนดหน้าที่ของคนแต่ละกลุ่ม ผู้มีศักดินาเท่ากันจะมีอำนาจหน้าที่เช่นเดียวกัน ศักดินาที่สูงกว่าหมายถึงการมีหน้าที่รับผิดชอบมากกว่า ซึ่งจะเห็นความแตกต่างได้ชัดเจนผ่านยศ ตำแหน่ง และราชทินนาม การกำหนดเช่นนี้เพื่อควบคุมสังคมให้เป็นระเบียบ เพื่อประโยชน์ในการปกครอง และการเกณฑ์แรงงานจากประชาชน ในบรรดาพระไอยการทั้งสามนั้น พระไอยการที่เป็นหลักฐานสำคัญซึ่งชี้ให้เห็นความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่คือพระไอยการพรมศักดิ์

พระไอยการพรมศักดิ์เป็นกฎหมายที่ออกมาเมื่อใดไม่ทราบแน่ชัด แต่หลักฐานระบุว่าออกในศักราช ๙๕๕ ซึ่งศาสตราจารย์ ดร. ประเสริฐ ณ นคร พิสูจน์ว่าศักราชที่ถูกต้องน่าจะเป็น จ.ศ. ๙๙๕ ซึ่งตรงกับปีระกา ส่วนศักราช ๙๕๕ ที่ปรากฏในเอกสารนั้น (กรมศิลปากร ๒๕๒๑ : ๙๓) ไม่ตรงกับปีระกา ศักราชที่ตรงกับปีระกา คือ จ.ศ. ๙๓๕ และ ๙๙๕ ศักราชหลังนี้ตรงกับ พ.ศ. ๒๑๗๖ รัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง เป็นไปได้ว่า ศักราชที่ระบุไว้ อาจจะเป็นปีที่แก้ไขพระไอยการพรมศักดิ์ ทั้งนี้ เนื่องจากพระมหากษัตริย์จะต้องทรงมีเครื่องมือในการคุ้มครองประชาชนมาตั้งแต่ต้น กฎหมายนี้เกี่ยวข้องกับคำว่า 'ไพร่' และการปรับเมื่อกระทำผิดต่อร่างกายและชีวิตของผู้อื่นแทนการลงโทษด้วยวิธีการรุนแรงอื่นๆ การใช้เบี้ยเป็นสื่อกลางแทนค่าของสิ่งของได้เกิดขึ้นในบริเวณกรุงศรีอยุธยามานานแล้ว บริบททางเศรษฐกิจสังคมทำให้เกิดการปรับปรุงกฎหมายใหม่ในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง เพราะในสมัยนี้เกิดการขยายตัวทางการค้าอันเป็นผลมาจากการปรับปรุงระบบการเมืองการปกครองและองค์พระคลังสินค้าให้เป็นเครื่องมือทางการค้าที่สำคัญของราชสำนัก

เกณฑ์ปรับตามกฎหมายนี้กำหนดรายละเอียดยึดตั้งแต่นา ๕ ไปจนถึงนา ๑๐,๐๐๐ และความผิดที่จะต้องถูกปรับใหม่ได้แก่ความผิดตามฐานต่างๆ ตั้งแต่ “เลมิด ด่า บข้า

ฟก ข้าดำ ทรับ ฉลาย แดก ไช้น หัก บอด ตาย” (กรมศิลปากร ๒๕๒๑ : ๑๐๑)^๓ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นความผิดต่อร่างกาย ตัวอย่างเช่นผู้มีศักดิ์นา ๑๐๐๐ ทำความผิดฐานละเมิด ถูกปรับ ๑,๔๖๐,๐๐๐ เบี้ย ฐานด่าปรับ ๒๙๒,๐๐๐ เบี้ย ฐานทำให้เข้าปรับ ๖๖๒,๐๐๐ เบี้ย ฐานทำให้ฟกปรับ ๙๙๙,๐๐๐ เบี้ย ฯลฯ (กรมศิลปากร ๒๕๒๑ : ๑๐๓) การคิดเกณฑ์ละเมิดในพระไอยการพรมศักดิ์จะคิดเบี้ยปรับสำหรับผู้กระทำผิดโดยเอาศักดินาของผู้กระทำผิดกับผลของการกระทำผิดตั้งเป็นหลักประกอบกัน ยกเว้นเมื่อผู้มีศักดินาสูงกระทำผิดต่อผู้มีศักดินาน้อยกว่าต้องถูกปรับตามศักดิ์ของตน วิธีการนี้เป็นการจัดระเบียบความคุมสังคม ป้องกันผู้ใหญ่มุ่งเหยิงผู้น้อย การปรับเป็นเบี้ยจำนวนมากคงมุ่งหมายเพื่อให้ประชาชนเกรงกลัวไม่กล้ากระทำความผิดต่อผู้อื่น เพื่อให้ความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มคนในสังคมดำเนินไปได้ด้วยดี

ความสำคัญอีกประการหนึ่งของพระไอยการพรมศักดิ์คือมีการระบุถึงกลุ่มศักดินาที่ไม่ปรากฏในพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือนและพระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง กลุ่มศักดินาที่เพิ่มขึ้นมาได้แก่ ศักดินา ๒๕๐, ๓๕๐ ในระดับมูลนายระดับต่ำ และศักดินา ๑๙๐๐, ๒๒๐๐, ๒๕๐๐, ๒๖๐๐, ๒๘๐๐, ๓๕๐๐, ๓๖๐๐ (กรมศิลปากร ๒๕๒๑ : ๑๐๒-๑๐๔) ในระดับมูลนายระดับสูง ซึ่งแม้จะยังไม่พบหลักฐานว่าหมายถึงบุคคลผู้มีหน้าที่ใดในสังคม แต่สะท้อนความเคลื่อนไหวของกลุ่มคนในสังคม สันนิษฐานได้ว่าเกิดคนกลุ่มใหม่ที่ทำหน้าที่ต่างหรือเพิ่มเติมจากเดิม ซึ่งหากพิจารณาจากบริบททางการเมืองการปกครองศรีอยุธยาคนเหล่านี้ อาจจะเป็นพ่อค้าของพระมหากษัตริย์ เศรษฐีคหบดีผู้ไม่มีบรรดาศักดิ์ ผู้ประมุขภาชี นายหน้า ฯลฯ ซึ่งเป็นคนกลุ่มใหม่ของสังคม จากรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราชจนถึงรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททองคงเกิดกลุ่มคนที่มีหน้าที่และกิจกรรมเพิ่มขึ้นจากเดิมซึ่งสัมพันธ์กับเศรษฐกิจหรือกิจกรรมอื่นๆ ในแวดวงนี้ เพราะพระมหากษัตริย์ต้องการกลุ่มผู้ชำนาญการด้านเศรษฐกิจเข้ามาดำเนินกิจกรรม

^๓ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงอธิบายอาการบาดเจ็บเหล่านี้ไว้ว่า บข้าคือทำให้เจ็บแต่ไม่เห็นรอย ฟกคือบวมหรือใน ข้าคือห้อเลือด ทรับคือเลือดออกซิบๆ ฉลายคือเป็นแผลเล็กน้อย แดกคือหนังขาดออกจากกัน โคนคือลัม หักคืออาการที่อวัยวะที่อยู่ตรงนั้นพับไป และบอดคือไม่เห็น ดูรายละเอียดใน สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, คำอธิบายของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพตอบปัญหาพระยาอินทรมนตรี ศรีจันทรมุมาร (Francis H. Giles) (ม.ป.ท, ๒๕๔๓), ๑๕.

ทางการค้าแต่พระองค์ ซึ่งทำให้กลุ่มคนดังกล่าวสามารถสั่งสมความมั่งคั่งและกำไรมีได้มากกว่าแต่ก่อน การออกกฎหมายนี้สะท้อนว่าผู้ได้รับโอกาสใหม่ไม่ใช่พวกที่ถูกจัดโดยศักดินารูปแบบเดิม

ต่อมาในสมัยอยุธยาตอนปลาย เชื่อว่ากลุ่มคนสามารถสั่งสมความมั่งคั่งได้มากขึ้นกว่าเดิมจึงเกิดการปรับปรุงกฎหมายนี้อีกครั้งหนึ่งในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ (กรมศิลปากร ๒๕๒๑ : ๑๐๕) ที่ทรงกำหนดให้บุคคลผู้มีนา ๑๕๐ ลงมาถึง ๕ ไร่ จ่ายค่าปรับฐานละเมิดเพิ่มขึ้นจากขั้นต่ำ (นา ๕) ๕๕,๐๐๐ เบี้ยเป็น ๕๐๐,๐๐๐ เบี้ย และจ่ายค่าปรับฐานต่ำเพิ่มขึ้นจากขั้นต่ำ (นา ๕) ๑๑,๐๐๐ เบี้ย เป็น ๑๑๐,๐๐๐ เบี้ย (กรมศิลปากร ๒๕๒๑ : ๑๐๒) เนื่องจากอ้างในกฎหมายว่าค่าปรับเดิมนั้นถูกเกินไปจากบริบททางเศรษฐกิจในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระต่อมาถึงสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศนั้น การค้าข้าวกับจีนส่งผลให้เศรษฐกิจของกรุงศรีอยุธยาเติบโตขึ้นอย่างมาก กลุ่มคนที่ได้เข้าร่วมในกิจกรรมการค้าไม่ได้จำกัดอยู่เฉพาะกลุ่มผู้ปลูกและค้าข้าวเท่านั้น แต่เรือค้าข้าวยังนำสินค้าอื่นๆ บรรทุกไปขายด้วยได้อีก ซึ่งหมายความว่ากลุ่มผู้ประกอบการทางเศรษฐกิจอีกเป็นจำนวนมากที่ได้รับผลได้จากเศรษฐกิจในสมัยนี้ และนี่เองที่คงเป็นที่มาให้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศทรงปรับปรุงกฎหมายบทปรับให้สอดคล้องกับความเป็นจริงในสมัยนั้น

พระไอยการพรมศักดิ์แสดงให้เห็นว่าได้เกิดการเพิ่มหรือเปลี่ยนแปลงหน้าที่และสถานะของกลุ่มคนขึ้นในสังคมภายใต้ระบบมูลนาย-ไพร่ อนึ่ง การเพิ่มขึ้นของกลุ่มศักดินาสะท้อนว่าได้เกิดกลุ่มคนจำนวนมากที่มีหน้าที่และกิจกรรมใหม่ขึ้นในสังคม เป็นความเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงที่สำคัญในสังคมอยุธยา

สรุป

หลักฐานเกี่ยวกับระบบไพร่ในสมัยอยุธยาตอนปลายสะท้อนให้เห็นกลุ่มคนจำนวนมากในสังคมอยุธยาซึ่งมีทั้งที่เป็นกำลังรบและแรงงานผลิต ซึ่งพระมหากษัตริย์ทรงพยายามควบคุมคนกลุ่มเหล่านี้เอาไว้ตั้งแต่เริ่มแรก อย่างไรก็ตาม การศึกษาเรื่องระบบไพร่สมัยอยุธยาตอนปลายจากหลักฐานสมัยอยุธยาชี้ให้เห็นว่า ความเติบโตทางเศรษฐกิจมีผลต่อการจัดการระบบไพร่ของพระมหากษัตริย์ ความเติบโตและวิวัฒนาการของระบบไพร่เกิดขึ้นได้จากสภาพเศรษฐกิจในสมัยอยุธยา ซึ่งส่งผลให้พระมหากษัตริย์ต้องทรง

ปรับปรุงระบบเพื่อรองรับความเติบโตทางเศรษฐกิจในเวลานั้นและเพื่อป้องกันการท้าทายอำนาจจากขุนนาง จะเห็นได้ว่าแม้โครงสร้างของระบบจะไม่เปลี่ยนแปลงไป แต่รายละเอียดหรือเนื้อหาภายในระบบก็แปรเปลี่ยนเกิดการยืดหยุ่นได้ ทั้งนี้ เพื่อให้ระบบสามารถดำรงอยู่ได้อย่างมีประสิทธิภาพ และใช้สืบต่อกันมาเพื่อเป็นฐานกำลังให้แก่พระมหากษัตริย์ อย่างไรก็ดี ความสำเร็จของการล้มล้างสถาบันกษัตริย์ ดังกรณีออกญาศรีวรวงศ์ ขุนนางระดับสูงผู้สามารถล้มล้างสถาบันกษัตริย์และขึ้นครองราชย์เป็นสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ย่อมแสดงให้เห็นว่าความพยายามรักษาพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ผ่านระบบไพร่ไม่เป็นผลสำเร็จ ทั้งนี้ เนื่องจากความเติบโตทางเศรษฐกิจที่ทำให้กลุ่มคนในสังคมอยุธยาเกิดความเปลี่ยนแปลง และเกิดคนกลุ่มใหม่ขึ้นในสังคมอีกหลายกลุ่ม กลุ่มที่เกิดขึ้นใหม่จนกระทั่งต้องกำหนดศักดินาที่ไม่เคยปรากฏมาก่อนขึ้นมารองรับ แสดงให้เห็นว่าหน้าที่ตามศักดินาเหล่านี้เป็นหน้าที่ใหม่ในสังคม ที่อาจจะเกิดขึ้นจากบริบททางประวัติศาสตร์ของกรุงศรีอยุธยาที่เปลี่ยนแปลงไปเนื่องจากความเติบโตทางเศรษฐกิจ

บรรณานุกรม

กรมศิลปากร. พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัดถเลขา เล่ม ๑ กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๓๔.

_____. รวมบันทึกประวัติศาสตร์อยุธยาของฟาน ฟลิต (วัน วลีต). กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๔๖.

_____. เรื่องกฎหมายตราสามดวง. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๑.

ขจร สุขพานิช. ฐานันดรไพร่. กรุงเทพฯ : ดันฮั ๑๙๙๙, ๒๕๔๒.

_____. ข้อมูลจากอดีต. กรุงเทพฯ : เคล็ดไทย, ๒๕๑๘.

ควอริช เวลส์. การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ. แปลโดย กาญจน์ สมเกียรติกุล และยุพา ชมจันทร์. กรุงเทพฯ : โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๑๙.

คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม เอกสารจากหอหลวง. กรุงเทพฯ : สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, ๒๕๓๔.

คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา. กรุงเทพฯ : คลังวิทยา, ๒๕๑๕.

จิตร ภูมิศักดิ์. โฉมหน้าศักดินาไทย. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพฯ : ศรีปัญญา, ๒๕๔๑.

แซร์แวส, นิโกลาส์. ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม (ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช). แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. พระนคร : ก้าวหน้า, ๒๕๐๖.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้า กรมพระยา. คำอธิบายของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพตอบปัญหาพระยาอินทรมณตรี ศรีจันทร์กุมาร (Francis H. Giles). ม.ป.ท, ๒๕๔๓. (พิมพ์เนื่องในงานศพนางถนอมศรี สวัสดิสารศาสตรพุทธิวัดมกุฏกษัตริยาราม ๕ สิงหาคม ๒๕๔๓)

นิธิ เอียวศรีวงศ์. ปากไก่และใบเรือ : รวมความเรียงว่าด้วยวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ต้นรัตนโกสินทร์. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ : แพรวล้านกพิมพ์, ๒๕๔๓.

_____. ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา. กรุงเทพฯ

: မတီၣ်စု, ၁၉၉၈.

นิติ เอี๊ยมทวีวงศ์, บรรณาธิการ. ศรีรามเทพนคร : รวมความเรียงว่าด้วย

ประวัติศาสตร์อยุธยาตอนต้น. กรุงเทพฯ : มติชน, ๒๕๒๗.

แบรดเลย์, แดนนี่. อักษรอาณานิคม. กรุงเทพฯ : องค์การค้ำของครุสภา, ๒๕๑๔.

ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๗๙ จดหมายเหตุวันวลิต (ฉบับสมบูรณ์). ม.ป.ท., ๒๕๑๖.

(พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นางเจิม ลุประสงค์ ณ เมรุวัดราษฎร์นิยมน
จังหวัดนนทบุรี วันที่ ๒ ธันวาคม ๒๕๑๖)

ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๑๔ (ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๒๒-๒๕). พระนคร :
องค์การคำของคุรุสภา, ๒๕๐๗.

ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๔๗ (ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๗๖) จัดหมายเหตุของ
โยส เซาเต็น พ่อค้าชาวฮอลันดา ในสมัยพระเจ้าทรงธรรมและพระเจ้า
ปราสาททอง. ม.ป.ท., ๒๕๑๖. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ ในงานพระราชทานเพลิงศพ
พลตรีเจียรณ์ พิชัยสนธิ ณ ฌาปนสถานกองทัพบก วัดโสมนัสวิหาร ๑๔ มีนาคม
๒๕๐๔)

มานพ ถาวรวัฒนัสกุล. ขุนนางอยุธยา. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัย
ธรรมศาสตร์, ๒๕๔๗.

ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒. กรุงเทพฯ :
 นานมีบุ๊คส์, ๒๕๔๖.

ลา ลูแบร์, เดอ. จดหมายเหตุลา ลูแบร์ ฉบับสมบูรณ์; ราชอาณาจักรสยาม. พิมพ์ครั้งที่ ๑. แปลโดย สันต์ ท.โกมลปตร. พระนคร : ก้าวหน้า, ๒๕๑๐.

วัน วลิต. พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับวัน วลิต พ.ศ. ๒๑๘๒. กรุงเทพฯ : ภาควิชา
ประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, ๒๕๒๓.

สายชล สัตยานุรักษ์. พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๒). กรุงเทพฯ : มติชน, ๒๕๔๖.

..... สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ การสร้างอัตลักษณ์ “เมืองไทย” และ “ชน” ของชาวสยาม. กรุงเทพฯ : มติชน, ๒๕๔๖.

อดิสรณ์ ทรัพย์พัฒน์, ม.ร.ว. สังคมไทยในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๔๑๖).

วารสารอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร ปีที่ ๓๑ (๒๕๕๒) ฉบับที่ ๑ ๒๐๓

กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๒๑.

“เอกสารประกอบการสัมมนา กฎหมายตราสามดวง : แว่นส่องสังคมไทย ครั้งที่ ๓,”

สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม, ๑๑-๑๒ มิถุนายน ๒๕๔๗.

บทความจากหนังสือ

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระยา. “ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ.”

ใน หนังสืออ่านประกอบวิชาพื้นฐานอารยธรรมไทย ตอนพื้นฐานทางประวัติศาสตร์ สังคมและการเมือง, ๓-๒๙. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๑๘.

วิทยานิพนธ์

วรางคณา นิพัทธ์สุขกิจ. “กลุ่มคนที่สัมพันธ์กับการค้าในสังคมอยุธยา พ.ศ. ๒๑๗๒-๒๓๑๐.” วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๘.

เอกสารภาษาต่างประเทศ

Gervaise, Nicolas. The Natural and Political History of the Kingdom of Siam. Bangkok : White Lotus, 1998.

La Loubère, Simon de. A New Historical Relation of the Kingdom of Siam. Singapore : Oxford University Press, 1986.